

KNAPP ÉVA

Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez

*Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány
eszméletörténeti kapcsolatai*

Bartalis Antal jegényei plébános 1794-ben a következő négy sort közölte *Notitia* című munkája egyik lábjegyzetében.¹

O deucheoseeges zenth iob keez,
mel'et magyar ohaitua neez,
draagha genche neepeunknec,
nag' eoreome ziueunknec. etc.

Bartalis szerint az ének (úgynevezett cantilena) teljes szövegét egy magyar nyelvű oratóiával együtt 1484-ben adták ki Nürnbergben: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventione dextrae S. Regis Stephani idiomate Ungarico Norimbergae Anno MCCCCLXXXIV. [e]ditam”.² Míg a cantilenából mellékelt négy sort, az oratio közlésétől eltekintett, megjegyezve: „Oratio ea est, quae Latine hac die dicitur.”³ Ez az állítás különlegességéhez képest – ez lenne ugyanis a legrégebbi, egy mondatnál hosszabb, összefüggő magyar nyelvű szöveget tartalmazó nyomtatvány – túlságosan rövid megjegyzés kétes értelmű, ha arra gondolunk, hogy Bartalis tanult, művelt ember volt, aki tudhatta, mit jelent egy akkor már háromszáztíz éves magyar nyelvű nyomtatvány felfedezése. A szűkszavú megjegyzés ugyanis azt jelenti, hogy az imádságot mindenki ismeri, aki „hac die” (azaz a Szent Jobb feltalálása ünnepén, május 30-án) a katolikus latin nyelvű liturgia rendjét követi, az éneket viszont nem. Vajon miért? A szövegösszefüggés azt sugallja, azért, mert ez a cantilena nem volt ismeretes latin nyelven.

Ez a homályos megjegyzés és Bartalis művének további kétértelműségei arra ösztönöztek, hogy ismét foglalkozzam a fenti négy sorral, amely nem más, mint a Szent Jobb ereklye történetéről szóló, először 1771-ben *Új ének* címen megjelent⁴ énekszöveg első versszakának archaizált írásképű változata. A Bartalis-féle szöveget – annak szűkebb és tágabb szöveggörnyezete nélkül – 1802 óta fo-

¹ (BARTALIS, Antonius): *Notitia Parochiae Jegenyensis. Auctore Parocho Loci. Claudiopoli, 1794 Sumptibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 122–123, b) jegyzet.*

² (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

⁴ *Rövid Tudósítás ajtatos imádsággal, és énekkel [...] Szent Istvánnak [...] Jobb-kezéről [...].* Bécsben, 1771. Tamás János Trattnern.

lyamatosan vizsgálták. 1971-ben tárgyalták utoljára, amikor az „*Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról. Nürnberg 1484.*”⁵ megjelöléssel leírt nyomtatványt a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetében (a továbbiakban *RMNy*) a könyvészeti szakirodalom kronologikus áttekintése alapján ’tévesen feltételezett’-nek minősítették.⁶ Az érvek és ellenérvek száma időközben nem gyarapodott számottevően.

Nincs ok tehát kételkedni abban, hogy az 1484-es nyomtatvány nem létezett. Az könnyen érthető, hogy a régi magyar irodalmi szövegek első módszeres számbavételekor, a 19. század első felében egy ilyen nyomtatvány pusztá létezésére iránti igény is ösztönözhetette például Schedius Lajost, Kazinczy Ferencet és másokat arra, hogy hitelt adjanak Bartalisknak. Az viszont máig kérdés, hogyan vezethette félre Bartalis közlése a tudományos közvéleményt, miért fogadhatták el hosszú időn át a nyomtatvány létezését, s miért vitatkozhattak róla több mint százötven éven át. Nem világos az sem, mi volt Bartalis motivációja az archaizált változat elkészítésében és 15. századi szöveggént való feltüntetésében. A kérdésekre csak úgy kaphatunk választ, ha nemcsak a szöveggörnyezetéből kiragadott négy sort és annak kritikáját tekintjük át, hanem összegezzük és összevetjük egymással minden érintett tudományág – a könyvészet, az irodalom- és nyelvtörténeten kívül a történettudomány, a művelődés- és a kultusztörténet – vonatkozó megfigyeléseit.

A cantilena irodalma

Az *RMNy* első kötete függelékének (továbbiakban: App.) 4. tételében lényegében megtörtént a cantilena 1802–1921 közötti fontosabb irodalmának az áttekintése. A szakirodalom új szempontú vizsgálata azért indokolt, hogy a versszöveg problematikáját behelyezhessük egy, a könyvészeti problémafelvetésnél tágabb értelmezési körbe.

Az általam áttekintett 1802–1936 közötti irodalom, valamint az *RMNy* kivétel nélkül a Bartalis-féle lábjegyzet szöveggözléséből, s nem Bartalis művének egészéből indult ki. A problémával foglalkozók közül a legtöbben egyáltalán nem vagy csak egészen szűk keretek között voltak kíváncsiak Bartalis személyére; figyelmen kívül hagyták a *Notitiában* megjelent önéletrajzát, a jegenyei plébánia könyvtáráról szóló két fejezetet és a mű végén közölt, személyes vonatkozású levélváltást. Az egymás után született ismertetések, kritikák és a témának szentelt

⁵ A cím a Bartalis-féle latin nyelvű címadást követi, az „idiomate Ungarico” kifejezés nélkül, magyarra fordítva. A címadás Harsányi Istvántól származik; lényegében így szerepel 1912-ben megjelent tanulmánya címében: HARSÁNYI István: *Volt-e az „Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról” című nyomtatványnak 1484-iki nürnbergi kiadása?* = Magyar Könyvszemle (20.) 1912. 316–321.

⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473–1600.* [továbbiakban: *RMNy*], Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, App. 4, 722–724.

két önálló tanulmány közös sajátossága, hogy időről-időre összegezték elődeik érvé-
késztetét, következtetéseit, s ezt bővítették újabb meglátásokkal.

A cantilena 19. század első felében keletkezett szakirodalma szorosan illeszke-
dik a nemzeti nyelv művelésének és a magyar nyelvű kultúra védelmezésének
korabeli irodalmi, művelődési stratégiájába. Az eleinte egyértelműen pozitív,
esetenként kritikával vagy kétellyel kezelt versszöveg csak a 19. század utolsó
évtizedében, a 20. századi módszereket elővételező irodalomtörténeti és -kritikai
eszköztár révén vált egyértelműen kirekeszthetővé a 15. századi anyanyelvű iro-
dalom köréből.

Nem lehet tudni, mi az oka annak, hogy Bartalis csupán lábjegyzetben, mint-
egy mellékesen közölt említése az 1484-es magyar nyelvű nyomtatványról nyolc
évig, 1802-ig semmiféle visszhangot nem váltott ki. Ismeretes például, hogy miután
Pray György 1770-ben ugyancsak lábjegyzetben néhány soros ízelítőt adott a *Ha-
lotti Beszéd*ből,⁷ Faludi Ferenc átírata és első szövegértelmezése nagyon gyorsan,
már 1771-ben megjelent.⁸ Az egyik lehetséges magyarázat, hogy valamilyen ok-
ból nem terjesztették szélesebb körben a *Notitia* példányait, vagy a mű a szerző
költségén („sumptibus Authoris”), eleve nagyon alacsony példányszámban jelent
meg. A *Notitia* azonban nem mondható ritka nyomtatványnak: az Országos Szé-
chényi Könyvtárban két, a budapesti Egyetemi Könyvtárban három példánya áll
rendelkezésre.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a *Notitia* nehezen hozzáférhető-
ségének toposzával kezdődik az *RMNy* App. 4-ben a szakirodalom bemutatása:
„Ezt az alig hozzáférhető forrásban megjelent tudósítást Schedius Lajos tette újra
közzé [...]”.⁹ Schedius ugyanakkor egyáltalán nem ír sem a nyomtatvány hozzá-
férhetőségéről, sem arról, hogy ő e szöveget a Bartalis-mű ritkasága miatt teszi
közzé.¹⁰ A cantilena régies, Bartalis-féle ortográfiával közölt négy sorát csaknem
mindegyik vele foglalkozó irodalomban megtaláljuk. Schediust követően Ka-
zinczy Ferenc tette közzé a szöveget 1807-ben.¹¹

Elgondolkodtató az is, hogy amikor az első ismertetés készült az 1484-es állí-
tologos nyomtatvány Bartalis-féle híradásáról, Bartalis már nem élt. 1802-ben
Schedius Lajos Bartalist „[...] der fleißige, für unsere Literatur zu früh verstor-

⁷ PRAY, Georgius: *Vita S. Elisabethae Viduae [...] nec non B. Margaritae Virginis [...]*. Tyrnaviae, 1770. Typ. Coll. Acad. S. J., 249, B) jegyzet. – Itt kell megjegyezni, hogy Beatus Rhenanus a nyomtatásban megjelent *Rerum Germanicarum libri tres* című munkájában (Basiliae, In Officina Frobeniana) már 1531-ben felhívta a figyelmet a *Halotti Beszédre* (106–108.). Vö. SCHIER, Xystus: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, editio altera, cui accessit Mantissa*. Viennae, 1799. 89.

⁸ SAJNOVICS, Joannes: *Demonstratio [...]*. Tyrnaviae, [1771.] Typ. Coll. Acad. S. J., 4–6.

⁹ *RMNy*, 722.

¹⁰ SCHEDIUS [Lajos]: *Ueber die älteste Druckschrift in ungr. Sprache*. = Zeitschrift von und für Ungern (1.) 1802. 219–221.

¹¹ [KAZINCZY Ferenc]: *Első magyar nyomtatás*. = Hazai Tudósítások 1807. XII. 93–94.

bene Pfarrer [...]”¹²-ként mutatta be. Schedius a legrégebbi magyar nyelvű nyomtatványnak nevezi, s a korábban annak tartott krakkói nyomtatvány elé helyezi a Bartalis által említett művet. Schedius tudott az 1771-től kezdve több kiadásból ismert *Rövid tudósítás* [...] -ban megjelent imádságról és a Bartalis szövegközlésével az első négy sort tekintve azonos *Új énekről*. Helyesbítette a *Rövid tudósítás* [...] 1797. évi kiadásának sajtóhibáját, amelyben az oratio előtti megjegyzésben 1448 olvasható 1484 helyett, s a legkisebb problémát sem érzékelve, kapcsolatot teremtett az állítólagos 1484. évi nyomtatvány és a *Rövid tudósítás* [...] között. Az utóbbi kiadássorozatát az előbbi új kiadásainak („neuste Ausgabe dices Gebetes und Liedes”) tartotta, s rámutatott az eltérő ortográfiára.¹³ Schedius tanulmányára először Németországban figyeltek fel. 1803-ban a *Göttingische Gelehrte Anzeigenben* Christian Gottlob Heyne, göttingeni könyvtáros, a klasszika-filológia professzora kételetyét fejezte ki a nyomtatvánnyal kapcsolatban: „Über die älteste Druckschrift in Ungrischer Sprache: ein Gebet und Lied, 1484 gedruckt; aber doch noch sehr zweifelhaft”.¹⁴

Levelezésének tanúsága szerint Kazinczy Ferenc 1806-ig nem tudott Bartalis állításáról. Cserey Farkasnak Érsemlyénből 1806. január 14-én írt levele utóiratában olvashatjuk a következőket:

„Bartalis nevezetű Jegenyei Plebánus kevés esztendővel ez előtt 1794ben egy Munkácskát nyomtatata, (de nem tudom hol) Notitia Parochiae Jegenyensis (Kolos Vármegyében fekszik) név alatt, 's azt állítja benne, hogy az *első nyomtatott magyar munka* nem a' Komjáti Benedek által Krakkóban kiadott Szent Pál levelei voltak (ao. 1533), hanem a' Nürnbergben 1484. nyomtatott magyar ének Szent István Királynak rothadhatatlan jobbjáról. – Ha alkalmatlanságod nélkül megeshetik, vétess nékem vagy 5. explt ezen munkából, és küldd ki lepecsételve Debreczenbe Nagy Gábor Úrhoz. – Bibliothecámba nagy monumentumú könyv lenne.”¹⁵

Cserey Krasznán 1806. szeptember 19-én kelt levele szerint „A sz. Mihály napi Debreczeni vásárra Fazekas Fő Hadnagyhoz küldöm Néked szőlő boriték alatt a Bartalis Jegenyei parochiarul írott munkáját [...]”,¹⁶ majd ezt követően Kazinczy szeptember 25-i levelében olvashatjuk „A Bartalis munkáját előre köszönöm.” mondatot.¹⁷ Néhány nappal később, október 3-án Cserey a következőkről tájékoztatta Kazinczyt:

¹² SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 220.

¹³ SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 219–221.

¹⁴ *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1803/I/13. Stück, 22. Jan., 128; vö. FUTAKY István: *Kristin Schwamm. A Göttingische Gelehrte Anzeigen Magyarországra vonatkozó közleményei, 1739–1839*. Bp. 1987. Magyar Tudományos Akadémia, 82.

¹⁵ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. IV. 1806. január 1. – 1807. április 30. Bp. 1893. 11–14, itt: 14.

¹⁶ Uo. 312.

¹⁷ Uo. 329.

„Én 30dik Septembr. Küldöttem egy Neked szőlő paketát Debreczenbe Fő Hadnagy Fazekas Urhoz, hogy szolgáltatassa kezedbe. Ebbe van egy exemplár: a Jegenyei Parochia historiajából, többet nem kaptam, és annak is rágás által el van csufitva elől járó beszédgye [...]”¹⁸

Kazinczy 1806. december 7-én kapta kézhez a „Jegenyei Plebánus írását”,¹⁹ s 1807. február 21-én következőképpen tájékoztatta Csereyt a *Hazai Tudósítások*-ban közölt írásáról:

„Ajándéknak – a Jegenyei Parochia Ismértinek – hasznát vevém a Haza javára; én voltam az, a’ ki a’ legközelebbi újságban Bartalis Antal Jegenyei Plebánus Urat megszólítottam, hogy kétségünket az első magyar nyomtatás eránt, mellyet maga támasztott, oszlassa el”²⁰

Kazinczy tehát még nem tudott Bartalis időközben bekövetkezett haláláról, amikor 1807-ben névtelenül megjelent rövid írásban némi gyanakvással érdeklődött a 15. századi nyomtatványról.

„A dolog megérdemli, hogy nagyobb világosságra hoztassék – írta, – s Bartalis Úr kedves szolgálatot tenne a Hazának, ha megmondaná, hogy az a *possidemus* a Jegenyei Parochia Bibliothekájára vitettetik, e vagy a magáéra, vagy az egész Németre; mert a mennyire tudom, róla még senki nem emlékezett, s senki nem mondja, hogy látta”²¹

Sem Kazinczy névtelenségén, sem érdeklődésén nem csodálkozhatunk: ismeretes, hogy az elsők között volt a magyar irodalom történetében, aki régies ortográfiaival, igényes megformálásban verset szerzett (1790–1791), azt nyomtatásban közölte, s csak Földi János hozzá intézett levele felszólítására ismerte be, hogy az archaizáló verset ő írta.²²

Pápay Sámuel 1808-ban Bartalis közlése nyomán kritika nélkül elfogadta a nyomtatvány létezését.²³ A Pápayt bíráló, 1810-ben megjelent kritikai ellenvetés szerint azonban ezt a nyomtatványt még senki sem látta, s a Bartalis-féle strófa ortográfiája leginkább Csokonai Dorottya-jának komikus (archaizáló) argumentumaira

¹⁸ Uo. 352.

¹⁹ Uo. 417.

²⁰ Uo. 497. Kazinczy későbbi levelezésében nem foglalkozott e témával.

²¹ [KAZINCZY]: *i. h.* (11. jegyzet), 94.

²² Vö. TOMPA József: *Irodalmi nyelvünk első archaizálásai*. = Magyar Nyelv (51.) 1955. 68–79; Uő.: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. – Itt jegyzem meg, hogy Tompa József nyelvészeti megközelítésű monográfiája nem foglalkozik a Bartalis-féle szövegarchaizálás és -hamisítás kérdésével.

²³ PÁPAY Sámuel: *A magyar irodalmi eszmérete*. Első kötet. Veszprém, 1808. Számmer Klára, 364–365; Itt jegyzem meg Pápayra történő hivatkozás téves az *RMNy* App. 4-ben: „634–665”.

emlékeztet. Végeredményben: „So propagiert sich ein Irrthum oder ein unzeitiger, ubel angebrachter Scherz eines leichtsinnigen Kopfes.”²⁴

A következő években továbbra sem került elő az 1484-es nürnbergi nyomtatvány, ugyanakkor léte a magyar nemzeti nyelv „ügye” védelmezésének egyik érvévé vált: Horvát István „kellemes ének”-ként,²⁵ Révai Miklós posztumusz tanulmányában „igen különös ritkaság”-ként,²⁶ kritika nélkül említette, Garay János pedig egyik cikkében²⁷ patetikus hangvételben írt róla.

A mintegy két évtizedes csend után Toldy Ferenc 1851-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* szánt először egy mondatot a szerinte elveszett nyomtatványra,²⁸ majd 1857-ben önállóan is megvizsgálta. Ennek „A legrégebb magyar nyomtatvány” című tanulmányának²⁹ a megírására mindenekelőtt Burián Pál „könyv-árus”, antikvár kereskedő több hírlapban megjelent felszólítása ösztönözte Toldyt. Burián hiába kereste a Bartalis-féle nyomtatványt Jegenyén a plébániai könyvtárban, valamint a kolozsvári és a gyulafehérvári könyvtárakban. Tudott arról is, hogy Horvát István eredménytelenül levelezett Mártonffy erdélyi püspökkel e témáról, s a minden magyarrhoz szóló felszólításában hat körmöci aranyat ajánlott fel annak, aki tud valamit a nyomtatványról. A *Magyar Sajtó* szerkesztősége külön jegyzetben kérte más lapok szerkesztőségét a felszólítás ismételt közlésére.³⁰

Említett tanulmányában Toldy – miután összefoglalta a korábbi irodalmat – leírta, hogy tulajdonában van Kecskeméthy Csapó Dániel 1830. évi egyetemi jegyzete, amelyet Horvát István előadásain készített. Eszerint Bartalisknak birtokában volt a 15. századi magyar nyomtatvány, de „mivel [...] Erdélyből Magyarországon semmi tudományos közöskülés sincsen: ezen plébános munkája, következésképpen azon ének sem esmertetett itt”. Bartalis meghalt, s Révai Miklós Mártonffy erdélyi püspöktől kért felvilágosítást. Mártonffy a jegenyei plébánián kerestette a nyomtatványt, de hiába; s válaszlevelében úgy tájékoztatta Révait, hogy a „jegenyei plébános kevéssel holta előtt eszében megháborodván, a katonaispótlálya vitetett, hova minden régiségeit magával elvitte; ahol is meghalván, holta után azon régiségekből a katonák talán fujtást csináltak”. Horvát azonban nem elégedett meg Mártonffy e levelének közlésével. Tovább levelezett, s megtudta, hogy a Bartalis által őrzött jegenyei régi missale és a Telegdi-féle prédikációs könyv

²⁴ *Ungrische Literatur*. = *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes* 1810. Dritter Band, 419–436, itt: 434–435.

²⁵ HORVÁT István: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Pest, 1815. Trattner János Tamás, 45.

²⁶ RÉVAI Miklós: *A magyar dedki történet. Szent énekek*. = *Tudományos Gyűjtemény* (17.) 1833. II. 87.

²⁷ GARAY János: *Pesti vizsgáló. Szent István innepé*. = *Honművész* 1834. 540–542.

²⁸ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Második kötet, Pest, 1851. Emich Gusztáv, 98.

²⁹ TOLDY Ferenc: *A legrégebb magyar nyomtatvány*. = *Új Magyar Múzeum* (7.) 1857. XII. füz. 501–509.

³⁰ BURIÁN Pál: *Nyiltér. Hat arany jutalom*. *Magyar Sajtó* 1857. nov. 11. 1038–1039.

egy-egy példánya nem az ispotályba, hanem a gyulafehérvári püspöki könyvtárba került, valószínűleg még Mártonffy püspöksége előtt, a régiséggyűjtő Batthyányi József erdélyi püspök révén. Horvát 1828-ban kapta az információt, amely szerint Bartalis missaléját, melybe saját kezével jegyezte be, hogy „ő bír egy magyar éneket sz. István kezéről”, időközben kiselejtezték („kimustráltatott”) a püspöki könyvtárból.

Toldy ezt követően védelmébe vette Bartalist, a hitelesség mellett szóló érvként vonultatta fel a négy sor régies írásmódjának következetlenségeit, s újabb feltételezést gyártva úgy vélte, az 1484. évi nyomtatványt a plébános a missaléba helyezve őrizte, amely időközben elveszett. Toldy idézi Lugossy József debreceni professzor hozzá intézett levelét is, aki felhívta figyelmét az 1771. évi Szent Jobbnyomtatványokra, a bennük olvasható – az imádságot megelőző – megjegyzésre, s „némi kis lidérckedési váddal” illette Bartalist. Toldy az érveket mérlegelve ezek után úgy vélte, hogy az ének 1771-es változata átdolgozás lehet, s a cantilena átdolgozóját Szerdahelyi József személyében kereste. Végül feltette a kérdést, vajon, hogyan ismerhette az ének 1771. évi átdolgozója az 1484. évi nyomtatványt, majd sok sikert kívánt Burián Pálnak a kutatásban.³¹

Burián próbálkozása éppúgy sikertelen maradt, mint korábban Kazinczyé, Horváté és Révaié. Szabó Károly 1876-ban és 1879-ben, Fraknoi 1879-ben, majd 1901-ben lényegében elfogadta Toldy okfejtését.³² Szilády Áron 1877-ben a „melyet – mel’et” szó ortográfiája és használata kapcsán grammatikai gyanúval élt, ugyanakkor nem kételkedett Bartalis állításában, csupán a közlésmódot kárhoztatta.³³ Ezt követően Bodnár Zsigmond újabb érvekkel fejezte ki kételyét a nyomtatvány egykori létezésével kapcsolatban: miért hiányzik a cantilena az 1771 előtti katolikus énekeskönyvekből, s mi az oka annak, hogy Bartalis senkinek sem mutatta meg a nyomtatványt?³⁴ Dankó József a *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*-ban Kisdi Benedek énekeskönyvéből közölt egy Szent Jobb-himnuszt. A jegyzetben a cantilenát illetően állást nem foglalva utalt Szilády érveire, majd Bartalis misekönyvre vonatkozó megjegyzései alapján meghatározta a korábbi irodalomban nem azonosított Bartalis-féle missale kiadását (Verona, 1480.).³⁵

Szamota István – újabb érvek nélkül – kizárta, míg Horváth Cyrill és Varju Elemér kétségesnek tartotta a nürnbergi 1484. évi nyomtatvány létét, Dézsi Lajos

³¹ TOLDY: *i. h.* (29. jegyzet).

³² SZABÓ Károly: *XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes.* = Magyar Könyvszemle (1.) 1876. 68–69; Uő.: *Régi Magyar Könyvtár.* Bp. 1879. Magyar Tudományos Akadémia, Nr. I; FRAKNÓI Vilmos: *A legrégebb magyar nyomtatvány.* = Magyar Könyvszemle (4.) 1879. 169; Uő.: *A Szent Jobb.* = Századok (35.) 1901. 880–904, itt: 891, 6. jegyzet, 901.

³³ SZILÁDY Áron: *Középkori költői maradványok.* Bp. 1877. Magyar Tudományos Akadémia, 28, 300–302.

³⁴ BODNÁR Zsigmond: *A magyar irodalom története. I.* Bp. 1891. 74–75.

³⁵ Bp. 1893. 402.

pedig egyszerűen nem foglalt állást.³⁶ Toldy után Harsányi István foglalkozott ismét önálló tanulmányban a kérdéssel: két, korábban mások által megfogalmazott cáfoló érvet egy újabb észrevétellel (tudniillik, hogy a külföldi könyvészeti szakmunkák sem említik) egészített ki, s nyomtatékul lábjegyzetben közölte Szombathi János és Kazinczy Ferenc addig ismeretlen, kéziratban fennmaradt véleményét. Szombathi a *Hazai Tudósítások* sárospataki kollégiumi könyvtári példányába az 1807-es Kazinczy-féle felhívás mellé a következő mondatot jegyezte be: „NB. A régi irásnak mesterséges, de jól el nem talált követése”. Kazinczy Sándor István *Magyar Könyvesházába* ragasztott be egy papírszeletet a vers Bartalis-féle négy sorával, s ráírta: „De ez az Ének nem régi, hanem csak egy jádзи elmének mostani költeménye”. Harsányi mindezek alapján elvetette az 1484. évi magyar nyelvű nyomtatvány létezését, mondván: a cantilena „nem egyéb, mint [...] [az] 1771-ben Bécsben megjelent [...] ének [...] régies helyesírással való átírása”.³⁷

A kérdéssel 1921-ben ismételen foglalkozó Horváth Cyrill elfogadta Harsányi következtetését,³⁸ majd 1936-ban Gockler Imre „nehezen eldönthető vita tárgya”-ként, bizonyíthatatlan hitelességű szöveggként kezelte a cantilénát.³⁹ Ezt követően 1971-ben az *RMNy* foglalkozott ismét a nyomtatvány kérdésével. Az App. 4. számon közölt áttekintés azonban – érthető okokból – nem vállalkozott a Bartalis-féle cantilena és az 1771-től több kiadásban megjelent *Rövid tudósítás [...] ének*-szövegének további vizsgálatára. E tekintetben Schedius 1802-es cikkének ismertetését követően megelégedett az alábbi, kétszeresen hibás és megtévesztő közléssel: „Az 1771-i bécsi kiadás 5. lapján [...] a következő olvasható: »Szent István király dicsőséges jobb-kezének megtalálásáról-való régi és még 1484dik esztend. Norimbergában nyomtatott ének«”.⁴⁰ Ezzel szemben az idézett szövegrészben sem az 1771-es, sem a későbbi kiadásokban nem szerepel az 'ének' kifejezés, helyette az – 1484-ben Nürnbergben megjelent *Missale Strigoniensében* valóban olvasható – 'oratio' magyar megfelelőjét, az 'imádság'-ot találjuk a következő szövegkörnyezetben, a 3. számozatlan oldalon: „Szent István király / Ditsőséges JobbKezének [!] meg-találásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatott. / Imádság.”⁴¹ Az 1771. évi magyar nyelvű nyomtatvány 5. számo-

³⁶ SZAMOTA István: *A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból*. Bp. 1896. III.(=311); Az *RMNy* idézett App.4-e (723. p.) e bibliográfiai tételt is hibásan hivatkozta; HORVÁTH Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Bp. 1899. 172; VARJU Elemér: *Murmelius Lexicon a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1899. 7; DÉZSI Lajos: *Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Adalék Sylvester János irodalmi működéséhez*. = Irodalomtörténeti Közlemények (7.) 1897. 55.

³⁷ Itt jegyzem meg, hogy a cantilena hiányára a régi magyar énekeskönyvekben nem Harsányi, hanem Bodnár Zsigmond figyelt fel először. Vö. *RMNy*, App. 4, 723–724; HARSÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet).

³⁸ HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 11–15.

³⁹ GOCKLER Imre: *Szent István király a magyar irodalomban*. Pécs, 1936. 16.

⁴⁰ *RMNy*, App. 4, 722.

⁴¹ *Rövid Tudósítás... i. m.* (4. jegyzet) [3].

zatlan oldalán az *Uj ének* című, „Oh! Ditsősséges Szent Jobb-Kéz” kezdősorú ének 5. versszaka kezdődik.⁴²

Ezek után jogos a kérdés, mi maradt ki az eddigi vizsgálatokból? Vajon miért írta Kazinczy, hogy a cantilena „egy jádзи elmének mostani költeménye”?

Bartalis Antal és a cantilena

Bartalis Antal életével és munkásságával a lexikonirodalom szűkszavúan foglalkozik. Horányi a *Nova memoria Hungarorum*ban saxo-transilvanus-ként említi, s a szerzői előszó ismételt közlésével ismerteti az 'elegans' jelzővel illetett *Ortus, et occasus Imperii Romanorum in Dacia* (1787) című munkáját.⁴³ Katona István három sorban összefoglalva megismétli Horányi híradását.⁴⁴ Szinnyei József „erdélyi származású szárhegyi székely”-nek mondja a jegyenei plébánost, életadatait nem ismeri, s közli két, nyomtatásban megjelent munkájának leírását, valamint utal a cantilenára.⁴⁵

Bartalis nem árul el magáról a nevével többet Dácia római kori történetével és emlékeivel foglalkozó, első nyomtatásban megjelent munkájában.⁴⁶ E műnek a pozsonyi Marcus Weinmanntól szignált rézmetszetes címlapelőzékén egy, a Mitrász kultuszt idéző antik szobortöredék látható, amelyet a szerző a nyomtatványban részletesen bemutatott. A nyomtatvány Bartalis műveltségéről, alapos latin nyelvtudásáról és a régiségek iránti intenzív érdeklődéséről árulkodik.

Második, 1794-ben saját költségén Kolozsvárott, Martin Hochmeister nyomdájában megjelent munkájában a jegyenei plébánosok között több oldal terjedelemben írt önmagáról.⁴⁷ A plébánosok névsorában az utolsó név Bartalis Antalé, aki 1788. április 15-étől teljesített szolgálatot a Kolozs megyei Jegyenyén.⁴⁸ Neve után – mintegy mottóként – Horatius egyik művét idézte: „Itaque / Nunc ager --- / Dicitus, erit nulli proprius, sed cessit [recte: cedet] in usum / Nunc mihi --- / Horat. Serm. L. II. Satyr. II.”⁴⁹ A nevéhez illesztett c) jegyzetből megtudható, hogy 1749. október 13-án született Szárhegyen, Gyergyóban. Édesapja Bartalis Máté, édes-

⁴² *Rövid Tudósítás... i. m.* (4. jegyzet) [5].

⁴³ HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Pestini, 1792. M. Trattner, 308.

⁴⁴ KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. XXII. Ordine XLI. Budae, 1802. Typ. R. Univ. Pestanae, 558.

⁴⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 626.

⁴⁶ BARTALIS, Antonius: *Ortus et occasus Imperii Romanorum in Dacia mediterranea* [...]. Possonii, 1787. S. P. Weber.

⁴⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 32, 35–36.

⁴⁸ A település román elnevezése Leghia. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt templomának felújítását 2004. szeptember 27-én fejezték be.

⁴⁹ *Horatius Sermonum Liber Alter. Satyres II.* 133–136; fordítását I. Szatirák Horátiusból. Ford. VIRÁG Benedek. Buda, 1820. 15–21.

anyja Simon Katalin. Első iskoláit – saját kifejezésével „Imbutus Litteris”⁵⁰ – Mikházán, Medián, Csíksomlyón és Kolozsvárott végezte. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Nagyszombatban („Tirnaviae”) folytatta. 1776. október 1-jétől a tudós és feddhetetlen életű plébános („sub Viro doctissimo, et Parocho vitae inculpatae”), Bálintffi Gergely káplánja lett Gyergyószentmiklóson. Alig egy év múlva, 1777. augusztus 3-tól a parajdi sóbányáknál lett administer (segédlelkész?). Itt Maksai Máriaffi Lajos (Ludovicus Máriaffi de Maksa) kamaraispánnal és Pollyáni Víz Józseffel (Josephus Víz de Pollyán) állt kapcsolatban, akiket szintén felsőfokú jelzőkkel dicsért. Néhány év elteltével, 1781. október 9-étől Marosvásárhelyi káplán lett Szegedi György exjezsuita plébános mellett, aki több éven át volt a kolozsvári jezsuita kollégium rektora. Innen 1782. május 3-án Nagyszébenbe helyezték át egy szintén exjezsuita plébános mellé. Végül – írja – aki olvasta az 1788. évi egyházmegyei sematizmust, tudja, hogy Szébenből visszakerült Marosvásárhelyre.

A viszonylag gyorsan változó szolgálati helyek után Bartalis Jegenyén tölthette élete hátralevő részét. Plébániatörténetének kéziratára 1793. április 18-án kapott imprimaturt Esterházy Jánostól Kolozsváron. 1794-ben még valószínűleg nem volt beteg, majd – mint az Schedius írásából ismeretes – megöregült, s ötven éves kora körül egy katonai kórházban meghalt. Schedius Lajos szerint 1802-ben már nem élt.

A latin nyelvű jegenei plébániatörténet tanúsága szerint Bartalisknak kitűnő képzettsége volt, s elsősorban a történelem, a régiségek és a nyelvészet iránt érdeklődött. Az egyik lábjegyzetben határozott szavakkal vette védelmébe Kalmár György *Grammaticalische oder allgemeine Sprache* című, 1774-ben Bécsben megjelent kötetét.⁵¹ Eszerint – írja – ugyan ki tilthatja meg neki, hogy kövesse – bár nem minden részletében – a Kalmár fenti művéből megismert ortográfiát. Kalmárról megjegyezte még, hogy vele kapcsolatban Horányi Elek „judicium”-ára gondolt, mely a *Memoria Hungarorum* II. kötetének 274–275. oldalán jelent meg.⁵² Bartalis folyamatosan gyarapíthatta nyelvészeti ismereteit, tájékozottságát a legfrissebb munkákból meríthette. Olvasta Sajnovics *Demonstratióját*, folyamatosan használta Pápai Páriz szótárát, továbbá Baróti Szabó Dávid második kiadásban is megjelent *Kisdéd Szó-tárát*.⁵³ Forgatta Pray György és Fridvalszky János külön fel nem sorolt műveit is, míg a magyar nyelv korabeli megújításáról negatív véleményt alakított ki.⁵⁴

⁵⁰ Szó szerinti fordításban: megfertőztetett a tudománnyal.

⁵¹ A megadott bibliográfiai hivatkozás pontos. KALMÁR, Georg: *Grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache*. Wien, 1774.

⁵² Az idézett hivatkozás pontos. HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum [...]. II. Viennae, 1776. 274–275.*

⁵³ Vö. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 82–85; BARÓTI SZABÓ DÁVID *Kisdéd szó-tárának* második kiadása Kassán 1792-ben jelent meg (Ellinger J.).

⁵⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 84–87.

Munkájának két utolsó fejezetét a jegyei plébániai könyvtár leírásának szentelte. A *De Bibliotheca Parochiae* című, VII. paragrafus (= rész) elején azonban a címmel ellentétben mindössze egyetlen mondatot szánt a könyvtár leírásának. Mint írja, nem vállalkozik arra, hogy minden kötetet felsoroljon, csupán két, véleménye szerint ritka művet fog bemutatni: „[...] duos venerandae raritatis possidemus; Concionatorem unicum, missalis Librum alium. Paragrapho hoc de concionatore breviter; fusiusque de Missali paragrapho sequenti verba faciemus”.⁵⁵ Az idézet figyelemre méltó: a továbbiakban Bartalis valóban mindössze két, aprólékosan leírt raritásról tesz említést. Egyetlen szót sem szól a mű végén lábjegyzetben említett, 1484-ben Nürnbergben kiadott, magyar nyelvű cantilénát tartalmazó nyomtatványról, sem pedig arról, hogy ezt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezte volna fel.

Bartalis szándékolt titokzatossággal övezte a bemutatásra kiválasztott köteteket. Így például nem közölte a jegyei plébánián őrzött prédikációs könyv nyelvét, s azt állította, hogy szerzőjének nevét nem tudta azonosítani. S bár kereste, ki lehetett a szerző, levelezett is ennek kapcsán meg nem nevezett személyekkel, de nem járt sikerrel. A „liber concionatorius”-ról mindössze annyit tudunk meg, hogy az nyomtatvány, két kötetű van, s az egyik a vasárnapi, a másik az ünnepnapra prédikációkat tartalmazza. Nyelvészeti érdeklődésének engedve Bartalis kigyűjtötte belőle azokat a régi magyar szavakat és kifejezéseket, amelyek felkeltették kíváncsiságát. A betűrendbe rendezett szavak mellé odaírta a véleménye szerint megfelelő értelmű, korabeli kifejezéseket is (például: „Aldomás, usurpat loco áldás [...] Almosna, h. alamisna / Ben, h. bö. [...]).⁵⁶

A 84–85. oldalon annyira beleélte magát az autodidakta nyelvészkedésbe, hogy plébániatörténete latin nyelvét hirtelen magyarra váltotta. Magyarul formált véleményyt a prédikációs könyv írójának magyarságáról a ’pór’ és a számára ismeretlen értelmű ’piritskenni’ kifejezés kapcsán, s a meg nem nevezett szerzővel szembeállítva ítélte el kora nyelvújítóit:

„Jobb volt biz ő mint a mostani föld abrosz, mindenesség, szelid tudományok, s több ezekhez hasonló szóknak bárd nélkül való faragoi. De eztet abba hagyván, mit tégyen valakin piritsket venni? Meg-vallom igazán: hogy én nem értem, kérem, tanítson-meg a ki tudja.”

Toldy 1857-ben megjelent tanulmányából tudjuk, hogy Horvát István Telegdi Miklós 1577–1578-ban megjelent prédikációgyűjteményével azonosította a jegyei plébániai könyvtár Bartalis által bemutatott prédikációs könyvét.⁵⁷ Telegdi prédikációinak címlapján azonban ott olvasható a szerző neve: „iratot Telegdi Miklóstul, Esztergami praepostul”, s a címlapról nem hiányzik a teljes impresz-

⁵⁵ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 78.

⁵⁶ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 78–88.

⁵⁷ Vö. 31. jegyzet.

szum sem.⁵⁸ Ezek után azt feltételezhetnénk, hogy a Jegenyén őrzött Telegdi-prédikációk mindkét kötetének elveszett a címlapja. Ezt azonban sem Bartalis, sem a Horvát István előadását jegyzetelő Kecskeméthy Csapó Dániel nem rögzítette, s arról sem emlékeztek meg, hogy – a Bartalis szerint hiányos missaléhoz hasonlóan – Telegdi „hiányos” prédikációs-könyvét is kiselejtezték volna a gyulafehérvári püspöki könyvtárból.

A „hét pirichket vegének raita” kifejezés ismeretére és használatára Telegdin kívül mindössze egyetlen példa ismert a régi magyar irodalomból.⁵⁹ Ez a körülmény kétségen kívül azt bizonyítja, Bartalis valóban az 1577–1578-ban Bécsben és Nagyszombatban kinyomtatott Telegdi-féle prédikációkat tartotta a kezében.

A Bartalis által kritizált újonnan alkotott szavak közül a nyelvújítási szótár a ’föld abrosz’ kifejezést a 19. század elejéről ismeri, a ’szelid tudományok’-kal nem foglalkozik, a ’mindenesség’-et pedig Révai Miklóstól említi 1787-ből.⁶⁰ Ezek szerint tehát Révaival lett volna elégedetlen Bartalis?

A könyv VIII., utolsó paragrafus a jegenyei plébánia másik ritka kötetéről szól, *De Libro Missali* címen. A Telegdi-prédikációkhoz hasonlóan ez is papírnymotvány, amelynek nagyobb kezdőbetűit kézzel kiszínezték.⁶¹ A kötet leírásából nyilvánvaló, hogy az eleje csonk, ezért a kalendárium rész március hónappal kezdődik. A március 19-i Szent József ünnepnél Bartalis említi, hogy „calamo scriptum est”, majd az ide tartozó a) jegyzetben ebből arra következtet, hogy a kötet régi lehet, mivel Szent József ünnepét 1516-ban rendelték el.⁶² A kalendárium-rész május 30-i „inventio dextrae S. Stephani regis” ünnepéhez tartozik a b) jegyzet, benne az állítólagos 1484. évi nyomtatvány említésével.⁶³

A missale kalendárium-része után Bartalis így folytatja az ismertetést: „Ante Dominicam primam Adventus titulus Libri Missalis nostri iste ponitur: Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum cum quibusdam officiis novis”,⁶⁴ majd bevallja, ennek a kötetnek az impresszum adatait sem tudta azonosítani. A missale Szent Istvánnal kapcsolatos szövegeit Bartalis folyamatosan közölte, köztük a *De Sancto Stephano rege* című oratiót is, „Deus qui beatum Ste-

⁵⁸ TELEGDI Miklós: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanac elseo resze [...]*. Bécs, 1571. Apffl; Uő.: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanac masodic resze [...]*. Nagyszombat, 1578. Telegdi M.

⁵⁹ GÁCSER József: *Telegdi Miklós nyelve különös tekintettel a mondattanra*. Bp. 1905. /Nyelvészeti Füzetek 18./ 20.

⁶⁰ SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. I–II*. Bp. 1902–1908. itt: I. 99, 224.

⁶¹ Litteras initiales majores manu pictas exhibet. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 88.

⁶² Antiquus igitur est Missale nostrum Festo S. Josephi, Anno MDXVI. Instituto. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122.

⁶³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122–123. A cantilena négy sorának közlését a következő megjegyzés követi: „Perperam itaque tributur Cantilena haec Cl. Viro Soc. Jesu, Sacerdoti Francisco Faludi Anno MDCCIV. Nato. Hórányi pag. 661. Tom I.”

⁶⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 91.

phanum regem nostrum et confessorum [...]” kezdettel. A 122. oldalon a *Notitia* főszövege az „Atque ita terminatur Missale nostrum” mondattal ér véget.

A Bartalis-féle latin misekönyvet Dankó József azonosította az idézett „Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” szövegrész alapján.⁶⁵ Az általa meghatározott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* (Verona, 1480) több példányban ismert a magyarországi közgyűjteményekből, s tartalmi jegyei azonosak a Bartalis által leírtakkal.⁶⁶ Az „Inventio dextre. s. stephani regis”-ünnep csak a missale kalendáriumában szerepel, Szent István király miséje pedig a 282. folián.⁶⁷

Bartalis sehol sem hozza kapcsolatba a veronai missalét és a lábjegyzetben hivatkozott 1484. évi nürnbergi nyomtatványt. A már Kazinczy által számon kért ’possidemus’ igealak más, többes szám első személyben használt igével együtt többször előfordul a *Notitia*-ban. Értelme a szöveggörnyezet tükrében minden alkalommal egyedül és kizárólag a jegenei plébániára vonatkozik. Ahogy a plébániához tartozó földek, javadalmak sem, úgy a plébániai könyvtár egyetlen darabja sem volt Bartalis Antal saját tulajdona. A Telegdi-féle prédikációs köteteket és a veronai *Missalét* ezért szállíttathatta feltehetően a régi könyveket kedvelő Batthyányi püspök a *Notitia* megjelenése után, Bartalis betegsége előtt vagy azt követően a gyulafehérvári püspöki könyvtárba.

Kérdéses, vajon miért selejtezték ki onnan 1828-ban a *Notitia* leírása szerint ép, tiszta papírra nyomtatott, kézi festésű iniciálékkal díszített⁶⁸ missalét? A kopottság vagy a hiányosság egy Bartalis következtetése szerint is 1516 előtt nyomtatott kötetnél aligha lehetett indok. Nagyobb súllyal eshetett latba az, hogy – mint a Toldy által idézett, Horvát István egyetemi előadásán készített jegyzetből ismert – Bartalis ebbe a missaléba jegyezte be az 1484. évi magyar nyelvű nürnbergi nyomtatványra vonatkozó ismereteit. Feltételezhetjük, hogy Bartalis missale-beli bejegyzése tartalmazhatott olyan részletet, amit az erdélyi püspök 1828-ban, amikor már Horvát István, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és talán mások is érdeklődtek Bartalis Antal hagyatéka iránt, nem kívánt megosztani senkivel. Itt jegyzem meg, hogy a *Notitia* az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egyik 1999-ben általam használt példányában is volt egy kézírásos bejegyzés, amit 2004 októberében már nem lehetett elolvasni, mert időközben kiradírozták.⁶⁹

⁶⁵ DANKÓ József: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. 402.

⁶⁶ *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Impressus Verone vigesima septima augusti M.CCCC.octogesimo [Pierre Maufer]. Használt példány, Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 76; Inc. 76a.

⁶⁷ *Missale... i. m.* (66. jegyzet) fol. 3r, 7r, 282r–v.

⁶⁸ [...] impressum est in charta solida, ad regalem adcedente, Litteris, a caractere gothico parumper deflectentibus, sive numeris marginalibus. Litteras initiales majores manu pictas exhibet. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 88.

⁶⁹ A példány jelzete: 809031. A bejegyzés szövege a címlap előtti előzéklapon: „Szerzője (Auctor) Bartalis Antal. Nevezetes m. irodalmi szempontból a 122. lapon álló jegyzete, mely szerint birta az 1484-ben nyomtatott legrégebb magyar nyomtatványt Sz. István jobb kezéről szóló éneket”.

A *Notitia* idézett lábjegyzetében Bartalis Faludi kapcsán Horányi Elekre utalt. A hivatkozás pontos, mert valóban a *Memoria Hungarorum* első részének 661. oldalán kezdődik a Faludi Ferencről készült szócikk. Ez a hivatkozás mégis homályos. Mit akart itt Bartalis tudatni? Azt, hogy a Faludinak tulajdonított vers nincs ott a művei felsorolásában? Nem valószínű, hiszen Horányi más Faludi-verseket sem sorolt fel a szócikkben, s nem foglalkozott az 'Ó, dicsőséges Szent Jobb kéz' kezdősorú vers szerzőségével sem.

Ezek után érdemesnek tűnik megvizsgálni a *Notitia* könyvészeti és további tartalmi jellegzetességeit. A címlapon – a barokk nyomtatványok sajátosságaitól eltérően – a cím és a szerző („*Notitia Parochiae Jegenyensis. Auctore Parocho Loci.*”) közlése rövidebb terjedelmű, mint az impresszum („*Claudiopoli, Sump-tibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 1794.*”). Bartalis saját költségén, a szerző nevének elhallgatásával adta ki művét, ismeretlen példányszámban. Volt-e oka nevének elrejtésére? A mű eddig áttekintett tartalma alapján éppen ellenkezőleg: egy saját pénzen kiadott nyomtatványban a szerzői név hangsúlyozásának, kiemelésének lett volna értelme. A kötet egy kisebb település plébániájának a történetét dolgozza fel. E kiadvány-típus nem volt gyakori a 18. század végén, mégsem állítható, hogy egy történeti érdeklődésű plébánosnak emiatt titkolnia kellett volna saját nevét. A nyomtatvány címe nemcsak rövid, hanem szokatlan is. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Szent Jobb ereklye 1771. évi translációját kísérő nyomtatványok közül a *Rövid tudósításnak* megfelelő latin nyelvű nyomtatvány címe is hordozza a 'notitia' kifejezést: *Brevis notitia*.

A címlap hátoldalán plébánia-monográfiához nem illő, kétes értelmű mottó olvasható: „*Miscebis sacra profanis. Horatius*”. Különlegesség az is, hogy a „*Venerabili Clero Magno Principatus Transilvaniae*” kezdetű bevezető szövege hiányzik, a lap a megszólítás után teljesen üres. A következő oldalra került az imprimatur, ennek dátuma „*Die 18-va April. 1793. Claudiopoli*”. E szokatlan elrendezésű és tartalmú keretszövegek után rövid, két oldal terjedelmű bevezető áll, „*Fratres!*” megszólítással. Ebben a nevet továbbra is elrejtő szerző sajátos módon épp azt hangsúlyozza, hogy a művet „*ő*” írta („*a me scripta est*”) és célja az elrejtett dolgok világosságra hozatala („*res sepultas in lucem reducere*”). A bevezető végén újabb, a szerző aláírását nélkülöző dátum olvasható: „*III. Nonarum Martii. Anno. MDCCXCII.*” (1792. március 5.).

A mű keretszövegeihez tartozik a „*Reliquos errores L. B. facile emendabit*” mondattal végződő Errata-lapot megelőző két oldal is a nyomtatvány végén, rajtuk a szerző nem titkolt örömét fejező, következő latin–magyar nyelvű szöveggel:

„*Dum heic [!] Opusculo ultimam manum imponere vellem, perferuntur ad me Litterae erectae Claudiopoli Societatis eruditae, quas post talem qualem Notitiam Parochiae, ut Parochus quoque quadantenus nosci queat, citra tamen omnem ambitionem adpono, ita conceptuas:*

'Tisztelendő Ur!

A Romai Birodalomnak közép Dáciában lett Eredetéről, és el-enyészéséről, írott betses Munkáját a Tisztelendő Urnak meljel Társaságunkat meg-ajándékozni nem saj-

nállotta, szíves köszönettel el-fogattuk. Ebben Hazánk díszére tett fáradozásait, a Régiségeknél Munkálkodásait Társaságunk illendőben meg-jutalmazni nem tudgya, hanem azt határozta-meg iránta. Hogy nem sokára egybe gyűléseinek annak közönségesen való fel-olvasása légyen Tárgya, hogy így ezen érdemes Könyvnek Írója ditsiretes Tudományairól, s elméleti tehetségeiről közelebb meg-esmértetvén érdeme szerint betsültethetnék, e mellett pedig a Társaság-is Tudományi Tárházába a Kintsetskéket szedegethesse belőle.

Örömmel értettük e'mellett kedves Társunktól, a Tiszteletendő Urnak Társaságunk Tagjaivá lenni kívánó szándékát, mellyet annyival-is inkább el-fogadni, és személjesen szerentsénk lévén, annak modgya szerént teljesíteni-is kívánunk, mentől bizonyosabban meg-vagyunk arról győződve, hogy egy illy Érdemes Tagban a Társaság jövő béli hasznát dupláson fel-találni éppen nem kétségeskedhetik.

Kolosvár 27. Martius 1792.

Titulus hic erat: Tiszteletendő Bartalis Antal jegenyei Plebanus Urnak Jegenyébe.

A Társaság Tagjai.

Ego plura non addam, siquidem succurrit illud Horatianum.

---- Tacitus pasci si posset corvus, haberet

Plus dapis, ei rixae multominus invidiaequo [recte: invidiaeque].

Libr. I. Epist.⁷⁰

A *Notitia* záró részének ismeretében a bevezető megszólítottjai („Fratres”) feltételezésem szerint nem lehettek mások, mint a kolozsvári szabadkőművesek, akik közé Bartalis első nyomtatott munkájának megjelenését (1787) követően tartozni kívánt. Őket ajándékozta meg első, 1787-ben Pozsonyban kinyomtatott munkájának egy példányával és köszönő levelüket beleszerkesztette az 'ultima manus' állapotában lévő újabb kézírata végére. E mű eredeti, első előszavát fejezhette be Bartalis 1792. március 5-én. A kiadvány két bevezető megszólítása és azok elhelyezése jelzi, hogy a szerző az erdélyi papsághoz intézett előszót valószínűleg az utolsó pillanatban kihagyta és újat írt a kolozsvári „Societas Erudita” tagjaihoz. Valószínű az is, hogy az imprimaturt az eredetileg egyszer már lezárt kézíratra kérte és kapta meg 1793. április 18-án. Ezt követően azonban az „omnem ambitionem adpono” érzésétől hajtva, mint időközben (1792. március 27-e után) a szabadkőművesek közé újonnan felvett tag, leghagyhatta nevét a címlapról, beleszerkesztette a kéziratba a kétértelmű mottót, kicserélte a bevezetőt, s a plébánosok névsorában saját neve után illesztette a már említett Horatius-idézetet. Minden bizonnyal ugyanettől az ambíciótól, a Társaságon belüli elismerés vágyától hajtva készítette el a mű 122. oldalán megjelent lábjegyzetet a cantilenáról. Ebben közölte a *Rövid tudósítás* egyik magyar nyelvű kiadásából az „Ó, dicsőséges Szent Jobb kéz” kezdetű 'Új Enek' nyelvtörténeti ismeretei segítségével archaizált ortográfiájú első négy sorát. Legvégül pedig – mintegy korábbi műve elismertségének bizonyítására és dicsekvésképpen – megjelen-tette a kolozsvári szabadkőművesektől kapott levelet.

Feltételezhető továbbá, hogy a Bartalis által közölt levél nyomán a kassai páholyban Orpheus nevet viselő Kazinczy is rábukkant Bartalis „titkára” szabad-

⁷⁰ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 126–127. A szállóigévé vált Horatius-idézet pontos helye: Epistulae 1.17.50.

kőműves kapcsolatai segítségével. Ezért írta be a névtelenül megjelent 1807-es felhívása után Sándor István 1803-ban megjelent *Magyar Könyvesházába*⁷¹ a „De ez az Ének nem régi, hanem csak egy jádai elmének mostani költeménye” megjegyzést.⁷² Ahogy az erdélyi püspök 1828-ban a jegenyei *Missale* „kiselejtezésével” egy katolikus pap tudományos eltévelyedését kívánta palástolni, úgy Kazinczy egy túlzott ambíciójú szabadkőműves társának hibáját titkolta el azzal, hogy a cantilenáról megtudott igazságot nem tette közzé nyomtatásban. Kazinczyhoz hasonlóan a cantilenával először foglalkozó Schedius Lajos (1802) is tagja volt a neves irodalmárokat tömörítő, „Az Égő Bokorhoz” nevű kassai páholynek. Még egyszer ő sem firtatta a cantilena „titkát”.⁷³

A leírtak szorosan kapcsolódnak az erdélyi szabadkőművesség 18. század végi történetéhez. Mint említettem, Bartalis első nyomtatott munkájának címlapelőzőkén egy Mitrász fogadalmi szobor képe látható. A bikán ülő Mitrászt a töredékes szobron egy nehezen felismerhető skorpió és egy kutya fogja közre.⁷⁴ Ismeretes, hogy a szabadkőművesség éppen a Mitrász-kultuszban kereste egyik gyökerét.⁷⁵ Nem véletlen, hogy a kolozsvári páholy örömmel fogadta az ajándékkönyvet, s összejövetelükön felolvasták. A *Notitia* előszavának címettjei a 'Fratres', s köztudomású, hogy a szabadkőművesek hívják egymást 'Testvérek'-nek. Másrészt ők azok, akik a szellemi világosságot keresve különösen kedvelték a fényszimbolikát; ők a „fény fiai”, akik szívesen hoztak létre „Világosság” elnevezésű alapszervezeteket a 18. században.⁷⁶ E szimbolikával Bartalis is élt a nekik címzett előszóiban, amikor munkája célját így határozta meg: „res sepultas in lucem reducere”.⁷⁷

Az Erdélyben már működő brassói, nagyszebeni, csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi páholyok után 1782-ben Fritsi Fekete Ferenc gróf Bánffy György kormányzótól kért és kapott engedélyt új páholy alapítására Kolozsvárott. A máig ismeretlen nevű kolozsvári páholy tagjaihoz a város piarista tanárain kívül csatlakoztak a kolozsvári és a környékbeli katolikus és protestáns lelkészek is. A páholy „lelke” Aranka György volt, akinek vezetésével több tudományos társaságot hoztak létre, így a 'Történelmi Társaság'-ot és a 'Nyelvvédő Társaság'-ot.⁷⁸ Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság megalakulását a bécsi udvar – a német nyelv védelme miatt – sokáig feleslegesnek tartotta. Ismeretes, hogy Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kézírások Társasága (Kéziratkiadó Társaság) megalapítása érdekében 1791-ben támogatást kért Bánffy Györgytől. A társaságok

⁷¹ Győr, Streibig J.

⁷² Vö. 37. jegyzet.

⁷³ SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet); BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*. Bp. 2001. Heraldika Kiadó, 107–111.

⁷⁴ BARTALIS: *i. m.* (46. jegyzet).

⁷⁵ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 5.

⁷⁶ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 5, 50–55.

⁷⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) (*)_{3v}.

⁷⁸ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból*. = Névtani Értesítő (16.) 1994. 56–65, itt: 60–61.

próbatársaságok formájában 1791-ben Kolozsváron és Marosvásárhelyen jöttek létre. A Kézíráások Társasága munkájának érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A szélesebb érdeklődést kiváltó Nyelvmívelő Társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen, elnökének Bánffy Györgyöt tekintette. Tényleges munkát 1794 tavaszától,⁷⁹ éppen Bartalis *Notitiája* megjelenésének évétől folytatott. Bartalis neve a Nyelvmívelő Társaság „hasznavehető munkás tagjai” névsorában éppúgy nem található meg, mint a tagok úgynevezett „általános jegyzék”-ében,⁸⁰ s a Kéziratkiadó Társaság 1794. február 18-i tagnévsort rögzítő listáján sem szerepel.⁸¹ A két társaság fennmaradt teljes levelezésanyaga még kiadatlan. A kiadott levelek⁸² formája⁸³ és tartalma⁸⁴ azonban szintén arra utal, Bartalis nem a teljesen nyíltan működő és levelező Nyelvmívelő Társaság tagja lehetett, hanem a kolozsvári szabadkőműves társaságé. Az utóbbiba – mint minden szabadkőműves társaságba – a belépni szándékozót érdemei alapján egy társaságbelinek fel kellett terjesztenie, úgy, amint arról a Bartalis által közölt levél is tanúskodik.

Az eredetihez képest átalakított kéziratot Bartalis az ugyancsak szabadkőműves Hochmeister Mártonnal nyomtattatta ki. Hochmeister a nagyszebeni „Szent András, a három tengeri levélhez” elnevezésű páholy tagja volt.⁸⁵ A nagyszebeni páholy működését a páholy határozata értelmében 1789. március 25-től szüneteltették („elaltatták”), de 1796-ig továbbra is voltak összejöveteleik, éppen Hochmeister házában,⁸⁶ akinek nem lehetett ellenére Bartalis 1793-ban imprimaturt kapott kéziratának utólagos módosítása – vagy talán nem is tudott arról.

Amennyiben igaz a feltételezés, a *Notitia* mindezek alapján nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem az eredeti dokumentumokban nem túlságosan bővelkedő 18. századi magyarországi szabadkőművesség történetének is egyik fontos forrása.

⁷⁹ Aranka György *erdélyi társaságai*. Vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor. Bp. 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–39; vö. BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 106–107.

⁸⁰ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság*. Bp. 1884. (Külön lenyomat a Figyelő márciusi füzetéből), 35–38.

⁸¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 150–152.

⁸² L. például JANCsó Elemér: *Aranka György levelezése*. Kolozsvár, 1947.; Uő.: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.; ARANKA: *i. m.* (79. jegyzet).

⁸³ A levélíró és a címzett neve, valamint titulusai mindig konkrétak, a „fratres” megszólítás egyszer sem fordul elő.

⁸⁴ A levelekben például az említett személyek neveit kiírják, a dátumokat és a helyszíneket nem titkolják, pontosan adatozzák.

⁸⁵ BERÉNYI: *i. h.* (78. jegyzet) 61, 63.

⁸⁶ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 100.

A Szent Jobb-kultusz a 15–18. században

A cantilena szöveggörnyezetében eddig nem vizsgálták a Szent Jobb ereklye kultuszának történeti kronológiáját. Ismeretes, hogy az ereklye történetéről és kultuszáról a középkorból éppúgy kevés adat áll rendelkezésre, mint a 16–18. századból.⁸⁷ A 15. század utolsó harmadában a Szent Jobb ünnepe az esztergomi egyházmegye részére készült liturgikus nyomtatványokban rendszeresen piros betűs ünnep. Önálló miséjének szövege először 1484-ben jelent meg a nürnbergi Anton Koberger nyomdájában készült *Missale Strigoniense* lapjain. Ebben az „inventio dextre sancti regis Stephani” (május 30.) ünnep liturgiájához tartozik az 1771. évi Szent Jobb nyomtatványokban is megjelent oratio, valamint a Szent István király életéről szóló „Corde voce mente pura”⁸⁸ kezdetű szekvencia. Az utóbbiban – éppúgy, mint az 1771 előtt megjelent további magyar nyelvű himnuszokban – egyetlen szó sem esik az ereklyéről.⁸⁹ A Szent Jobb ünnepére ugyanazok a himnusz(ok) szolgáltak, mint Szent István ünnepének nyolcadára.⁹⁰ Az ugyan-csak 1484-ben megjelent *Breviarium Strigoniense* liturgikus szöveg nélkül, mindössze a kalendárium részben tartalmazza az ünnepet.⁹¹

Néhány évvel később, Laskai Osvát 1497-ben kinyomatott egyik Szent Istvánról szóló prédikációvázlatában az olvasható, hogy az ereklye kultusza Székesfehérvár kivételével lehanyagolt, „festum [...] moderna consuetudo non colit”.⁹² Josse Clichtove flandriai teológus 1516-ban megjelent himnuszgyűjteményébe mindössze egy Szent István királyról szóló himnusz került be, a Szent Jobbot azonban ez sem említi („Gaudent coeli nova luce”).⁹³ Ha hihetünk a felsorolt adatoknak, a 15. század második felében Magyarországon nem volt jelentősebb kultusza az ereklyének. Az egyetlen egyházmegyére kiterjedő liturgikus tisztelet nem indokolta, hogy egy szokatlan tartalmú, mindössze oratiót és szekvenciát tartalmazó, önálló nyomtatványt jelentessenek meg a korban teljesen szokatlan módon, magyar nyelven.

Az ismeretlen körülmények között Raguzába jutott ereklye csak röviddel a török kiűzése előtt vált ismét fontossá. I. Lipót császár 1684-es próbálkozása az erek-

⁸⁷ KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában*. In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Bp. 2002. Argumentum Kiadó, 103–134; KNAPP ÉVA: „Gyönyörű volt szál alakja” *Szent István ikonográfiája a sokszorosított grafikában*. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 54–74.

⁸⁸ Vö., CSANÁD BÉLA: *Szent István király arca a magyar breviáriumokban*. = Teológia 1970. 214–219.; MEZEY LÁSZLÓ: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979.

⁸⁹ *Missale Strigoniense*. Nürnberg 31. aug. 1484. Anton Koberger, fol. CXXIX/v, 212v–213r.

⁹⁰ Így pl. az 1508-ban megjelent *Missale Strigoniense*-ben (Wien 1508 Joannes Winterburger) is ugyanez a szekvencia található (234v).

⁹¹ *Breviarium Strigoniense*. Nürnberg, 1484. Georg Stuchs pro Theobaldo Feger.

⁹² LASKAI OSVÁT: *Sermones de Sanctis Biga Salutis intitulationi*. Hagenau, VI. Kal. Aug. 1497. Heinrich Gran pro Johann Rynmann, Sermo LXXVII, fol. 254v.

⁹³ CLICHTOVEUS, JODOCUS: *Elucidatorium ecclesiasticum*. Paris, 1516. H. Stephanus, fol. 65r–66r.

lye megszerzésére nem járt sikerrel. 1706-ban Raguzában új tartóba helyezték a Szent Jobbot, majd a 18. századi prédikációkban rendszeresen megemlítték az ereklyét a Szent Korona, Szent István király és az ország valamikori gazdagsága toposzainak szöveggörnyezetében.⁹⁴

Mária Terézia legitim hatalmának erősítésére 1771-ben Raguzából Bécsbe, majd Budára szállíttatta az ereklyét. Ezzel párhuzamosan elrendelte önálló liturgikus ünneplését és 1773-ban pápai rendeletet eszközölt ki a május 30-i Szent Jobb fel-találása ünnep visszaállítására. Ekkor – az ereklye tiszteletének népszerűsítésére – hirtelen megnőtt a Szent Jobb-ábrázolások száma,⁹⁵ s tudományos munkák,⁹⁶ prédikációk,⁹⁷ valamint rövid terjedelmű, füzetes összeállítások jelentek meg több nyelven.⁹⁸

⁹⁴ *Josephus a S. Maria. Festivale Tyrnaviense.* Tyrnaviae, 1743. Typ. Acad. S. J., 213–220; CSETE István: (ford.) GYALOGI János: *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae. Tudni-illik [...]*, Karsa [!], 1754, 175–216.

⁹⁵ KNAPP-TÜSKÉS: *i. h.* (87. jegyzet), 66–69.

⁹⁶ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Kézirat. Budapesti Egyetemi Könyvtár, G 123; Uő.: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Vindobonae, 1771 J. J. Trattner.

⁹⁷ KOZMA Ferentz: *Ditsőült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan Szent Jobbja [...]*. Buda, [1771.] Landerer; GONDOLA, Joseph Franz: *Lobrede von der ohnversehten Rechten Hand [...]*. Preßburg, [1771.] J.M. Landerer.

⁹⁸ Az 1771-től kinyomtatott Szent Jobb-áhitati művek típusait és kiadásait eddig még nem vette számba senki. A tartalmuk alapján négy csoportba osztható aprónyomtatványok a következők:

I. Rövid tudósítás – Kurzer Unterricht – Brevis Notitia (Az első kiadások címe: *Rövid tudósítás* ajtatos imádsággal, és énekkel egygyütt, Szent Istvánnak Magyarország első apostoli királyának ditsőséges Jobb-kezéről Mellyet Felséges, és Apostoli Királyné Aszszonyunknak különös buzgó-sága Ráguzából Hazánkba vissza hozott, és Budán az Udvari Templomban közönséges tiszteletre ki-tett; *Kurzer Unterricht [...]* zur öffentlichen Verehrung in der Schloßkirche zu Schönbrunn aus-gesetzt, nachhin aber in die Schloßkirche nacher Ofen übersetzt werden wird; *Brevis Notitia* cum pia oratione, ac hymno de gloriosa detera S. Stephani, Hung. Regis Apostolici, quam Augustissimae Imperatricis, ac Reginae Nostrae Apostolicae singularis pietas Ragusa in Patriam reduxit, et Budae in Templo Arcis Regiae publicae Venerationi proposuit. Tartalma azonos a magyar királyi kancellá-rían meghatározott és elfogadott szövegegyüttesekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjel. hely:	Megjel.:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Bécs	1771	Trattner	OSzK (= Országos Széchényi Könyvtár), MOL(=Magyar Országos Levéltár)
latin	Bécs	1771	Trattner	OSzK
német	Bécs	1771	Trattner	OSzK
magyar	Pest	1771	Eitzenberger	OSzK
magyar	[Buda]	1771	Landerer	FSzEK (= Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
német	Pozsony	1771	Landerer	OSzK
német	Buda	1771	Landerer	OSzK

A Kancelláriai Levéltárban fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint 1771-ben a kultusz társadalmi méretű felélesztésére és népszerűsítésére szánt aprónyomatványok jelentek meg először. Tartalmukat körültekintően állították össze és

német	Győr	1771	Streibig	Pannonhalma (= Főapátsági Könyvtár)
latin	Bécs	1772	Trattner	OSzK
német	Bécs	1772	Trattner	OSzK
latin	Buda	1779	Landerer	Székesfehérvár (= Püspöki Könyvtár)
magyar	Buda	1780	Landerer	OSzK
magyar	Buda	[1790]	Univ.	OSzK, BEK (= Budapesti Egyetemi Könyvtár)
magyar	Buda	1797	Landerer	BEK
magyar	Buda	1819	Univ.	OSzK, BEK, FSzEK
magyar	Buda	[1830]	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1832	Univ.	BEK
magyar	Buda	1835	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	Buda	é. n.	Landerer	FSzEK

II. Ének – Kirchenlied (Csak egy éneket tartalmaznak, a magyar nyelvű ének kezdősorai: „Ditső István nagy Királyunk!”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz!”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”; Az első kiadások címe: *Szent István királyhoz rövid ének; Kirchen-Lied, zur Verehrung des heiligen Stephans* [...]. Tartalma egyetlen, Szent István királyról vagy a Szent Jobbról szóló ének. Kezdősorok: „Ditső István nagy Királyunk”, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”).

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Buda	1771	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1838	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Buda	1840	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	FSzEK
magyar	Buda	1843	Gyurián, Bagó	FSzEK
magyar	Buda	1846	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Bécs	é. n.	Reiffenstein	FSzEK
magyar	Pest	1860	Beimel, Kozma	FSzEK
magyar	Szabadka	é. n.	Bittermann	OSzK

III. Imalapok (Csak rövid tudósítást és imádságot tartalmaznak. Tartalma rövid prózai tudósítás a Szent Jobb Bécsbe, majd Budára viteléről, valamint az 1484. évi nürnbergi *Missale Strigoniense* oratóija. Legtöbbször a Szent Jobb ereklje képi ábrázolása díszíti.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar, német	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
latin	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
magyar	Pozsony	[1771]	Patzko	OSzK
magyar	Buda	1778	Kir. Akad.	magántulajdon

azokat Mária Terézia is jóváhagyta. A fennmaradt levelezés minden valószínűség szerint galántai Esterházy Ferenc kancellár és galántai Fekete György alkancellár személyéhez kapcsolódik. Bécsben 1771. június 21-én kelt az a német fogalmazvány, amely meghatározza a Szent Jobb tiszteletére áhítati céllal magyar, német és latin nyelven kiadandó nyomtatványok tartalmát. A mintát és a forrást a Nürnbergben 1484-ben megjelent *Missale Strigoniense* Szent Jobb-miséjéhez tartozó szövegek adták: a Szent István jobbja megtalálásának ünnepéhez tartozó oratio („Gebett”) minden részletében megfelelt a három nyelvű közlésre. A már 1484-ben ehhez tartozó himnusszal („Kirchen-Hymnus”) kapcsolatban azonban nehézséget okozott, hogy az nem tesz említést az ereklyéről. Ennek ellenére a latin és a német nyelvű nyomtatványokba ezt a két szöveget szánták – a latin himnuszt ugyanis lefordították németre. A magyar nyelvű nyomtatványban viszont a régi oratio magyar fordítása mellé egy másik, a fogalmazványhoz mellékelte énekszöveget („Gesang”) terveztek megjelentetni. Az ének tartalmát röviden összefoglalták, majd megállapították, ez valóban a Szent Jobbról szól, s ha az idő nem sürgetne, a magyar éneket le lehetne fordítani a másik két nyelvre is. Arról nem esik szó, hogy ki írta és honnan származik az ének. Végül a fogalmazvány összegzi, hogy Pray György milyen módon írhatna történeti disszertációt („historische Dissertation”) a Szent Jobbról.

A fogalmazványhoz három melléklet járult: a kinyomtatandó latin és német nyelvű áhítati mű kézírata, valamint a már kinyomtatott magyar nyelvű *Rövid tudósítás* (Bécs 1771 Trattner) egy példánya. A latin kéziratnak címe nincs, szövege a „De gloriosa Dextera S. Stephani Regis Apostolici ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCCC.LXXXIV. Norimbergae impresso” megjegyzéssel kezdődik, majd az „Oratio” megjelölés után a fenti missaléból származó megfelelő szöveg következik. Ez után a „Hymnus de S. Rege ex eodem Missali” címet követően 14 versszakra osztva a „Corde, voce, mente pura” kezdetű szekvencia olvasható. A német nyelvű kézirat tartalma pontosan megegyezik a latinéval. Itt a Kirchenhymnus nem más, mint a latin szekvencia hét nyolcsoros strófára bontott fordítása, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen” kezdettel. A melléklet végén egy-egy további rövid, „Ein andern Gebet” című, németre lefordított imádság olvasható, mindkettő forrása egy-egy misekönyv más-más Szent István ünnephez tartozó oratóija. Ezeket azonban áthúzták, ami jelzi, hogy kinyomtatásukat elvetették.

IV. A Szent Jobb körmenetek áhítati rendje (Címük: *Ritus sacer in devotione et processione S. Stephani I. Regis Hungariae observandus*; a bennük szereplő himnus kezdősora: „Corde, voce, mente pura”). Tartalma az ünnep áhítati rendje, az 1771-ben kinyomtatott megfelelő nyelvű imádsággal és énekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
német	Esztergom	1822	Beimel	FSzEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK

A magyar nyelvű áhítati füzet tartalma bővebb a kéziratoss mellékletekénél: a címlap hátoldalán „Tudósítás” címmel a Szent Jobb Raguzából Bécsbe, majd Budára történt translációját foglalták össze prózában (2–3. lap). Ezt a tájékoztató szöveget lefordították németre és latinra, s mivel a latin és a német nyelvű himnusz nem a Szent Jobbról szólt, mellékeltek a latin és a német nyomtatványhoz. Így megoldották az „Ó dicsőséges Szent Jobb kéz” lefordításának gondját. A „Tudósítás”-t a „Szent István király / Dicsőséges Jobb-Kezének megtalálásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatott. / Imádság. / Úr Isten, a Te Szenteidnek tsudálatos fényessége [...]” kezdetű szöveg követi (3. lap), majd minden magyarázat nélkül *Új ének* címen következik az „Oh! Dicsőséges Szent Jobb-Kéz” kezdetű, 22 versszakos ének (4–8. lap).

Ehhez az eddig ismeretlen levéltári forráshoz kiegészítő megjegyzések is tartoznak latin nyelven, 1771. június 25-i keltezéssel, amelyek lényegében helyben hagyják a német fogalmazvány tartalmát. A gondosan előkészített felterjesztést maga a kancellár készült átadni Mária Teréziának. Az utolsó mondatból megtudjuk, hogy a kancellár személyesen bízta meg Pray Györgyöt egy rövid dissertatio gyors elkészítésével.⁹⁹

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű *Új ének* valóban teljesen új volt, az ereklye translációjára – valószínűleg uralkodói megrendelésre – készült, s tervbe vették a lefordítását is, amely azonban idő hiányában elmaradt. Szerzőjéről nem emlékeznek meg, s róla Pray György sem ír egyértelműen. A magyar nyelven („patrio idiomate”) frissen, az 1771. évi translációra kiadott („edidere”), jezsuita eredetű („e nostris”) Szent Jobb-költevényekről („poetica”) csupán annyit árul el, hogy összesen három ilyen alkotásról tud: Faludi Ferenc Pozsonyban és Szerdahelyi József Bécsben szerzett ódájáról, valamint Molnár József Budán készített poemationjáról.¹⁰⁰ Valószínű, hogy az 1771-ben elsőként megjelent magyar nyelvű áhítati nyomtatványban a Bécsben élő Szerdahelyi József költeménye jelent meg, nevének feltüntetése nélkül. Sem a régi magyar nyelvemlékek iránt érdeklődő Pray György disszertációja, sem az 1771-ben elhangzott beszédek nem említenek semmiféle régi magyar Szent Jobb himnuszot.¹⁰¹ Nem találunk ilyet Simon Máté pálos szerzetes Kolárits Joachim collectaneája alapján a Pray-féle disszertációhoz készített kiegészítésében sem, mert ilyen nem is létezhetett.¹⁰²

⁹⁹ Magyar Országos Levéltár, Kancelláriai Levéltár A 39 Acta Generalia 1771. nr. 3690–1.

¹⁰⁰ PRAY: *i. m.* (96. jegyzet), 112.

¹⁰¹ L. 7, 8, 96, 97. jegyzet.

¹⁰² SIMON, Mattheus: *Supplementum ad Dissertationem [...] Georgii Pray de Dextra S. Stephani [...]*. Vacii, 1797. A. Gottlieb.

*A Szent Jobb kultusz egyik elemének összekapcsolódása
Bartalis becsvágyával*

A Szent Jobb kultusztörténetének ez a vázlatos áttekintése nem támasztja alá a Bartalis által említett 1484-es magyar nyomtatvány létezését. A 15. század két utolsó évtizedéről, s már a korábbi évtizedekről sem mondható el, hogy a magyarság „óhajtva nézett” az ereklyére. A 15. századi Szent Jobb-ábrázolások alapján az ereklye ekkor valószínűleg nem kézfej volt, hanem Szent István meg nem osztott, teljes jobbja (felkar, alkar, kézfej).¹⁰³ Hogyan, miért vált mégis hihetővé az 1484-es nyomtatvány létezése?

Bartalis Antal – önéletrajza szerint – gyulafehérvári tanulmányai után Nagyszombatban tanult klerikusként.¹⁰⁴ Egyetemi évei az 1776 előtti időszakra datálhatók, s nagy valószínűséggel éppen Nagyszombatban élte át a jezsuita rend felosztatását. A Mária Terézia által frissen felélesztett Szent Jobb-kultuszt éppúgy ismernie kellett, mint az ezzel szorosan összefüggő, 1771-től kinyomatott áhítati füzeteket. Bartalis beszámolt arról is, hogy ismeri Pray György műveit.¹⁰⁵ Így minden bizonnyal elolvasta a Szent Jobbról szóló disszertációt és a *Missale Strigonienséből* itt közölt, 1484-ben Nürnbergben megjelent Szent Jobb-liturgia szövegét, s ismerte az egy évvel korábban, ugyancsak Pray által lábjegyzetben megjelentetett néhány sort a *Halotti Beszédből* és a Pray által kiadott *Margit-legendát*.¹⁰⁶ Saját nyelvészeti érdeklődése kapcsán megemlítette azt is, hogy forgatta Sajnovics *Demonstratióját*, amelyben megjelent a *Halotti Beszéd* Faludi-féle átirata és értelmezése.¹⁰⁷

Eszerint Bartalis mindazt ismerte a nyomtatásban megjelent régi magyar nyelvemlékek közül, amit 1794 előtt ismerni lehetett. Tudhatta, milyen nagy az érdeklődés e szövegek iránt, s talán tudott a Bessenyei György által *A Holmiban* közölt „rég magyarság”-ról,¹⁰⁸ a Sylvester János-féle régi ortográfiájú *Új Testamentum* részleteiről a *Mindenes Gyűjteményből*¹⁰⁹ és Kazinczy Ferenc 1790-ben az *Orpheus* első kötetében megjelent archaizáló verséről, a „Fekete szemű menyecske”-ről.¹¹⁰

¹⁰³ KNAPP-TÜSKÉS: *i. h.* (87. jegyzet), 110–114, 1–2. kép.

¹⁰⁴ 47. jegyzet.

¹⁰⁵ 54. jegyzet.

¹⁰⁶ Vö. 7. jegyzet.

¹⁰⁷ 8, 53. jegyzet.

¹⁰⁸ *Régi magyarság*. = A Holmi, Bécs, 1779. 106–111.

¹⁰⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. Szent Jakab hava 11. nap, 51.

¹¹⁰ *Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz, a Szent Földről. Kassán, szeptemb. 24dik 1789.* = *Orpheus*. Kiadta SZÉPHALMY Vintze. (1.) 1790. 184–190. A Kazinczy-féle Fekete szemű szép hölgyecske [...] sikerét bizonyítja, hogy szövege a kéziratok énekeskönyvekben is fellelhető. STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1842)*. Bp. 2002. Balassi Kiadó, Nr. 712, 767, 1202, 1255.

Ha mégsem ismerte volna a felsorolt ortográfiai archaizmusokat, tudjuk, hogy alaposan átforgatta Telegdi Miklós prédikációit, kigyűjtötte belőle a régi magyar kifejezéseket, s Kalmár György egyik munkáját tanulmányozva foglalkozott a magyar ortográfia sajátosságaival és megújításának kérdésével.¹¹¹

Milyen lehetett az a 15. századi magyar nyelvű nyomtatvány, amit – állítása szerint – Bartalis látott? Mindössze egy oratiót és egy cantilénát tartalmazott – azaz ugyanannyit, mint az 1771. évi aprónyomtatványok. A latin nyelvű lábjegyzet szerint: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventione dextrae S. Regis Stephani idiomae Ungarico Norimbergae Anno M CCCC LXXXIV. ditam [!].”¹¹² Ez a mondat az ’idiomate Ungarico’ kifejezés nélkül csaknem szó szerint megtalálható az 1771. évi latin nyelvű áhítati nyomtatványban is: „De gloriosa dextera S. Stephani Regis Apostolici, Ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCC.LXXXIV. Norimbergae impresso. Oratio. [...] Hymnus. Ex eodem Missali. [...]”¹¹³ A kihagyott ’inventio’ kifejezés azt bizonyítja, Bartalis pontosan tudta, mi az, amiben különbözik az 1484-ben megjelent latin himnusz és az 1771-ben kiadott magyar *Új ének* tartalma.

A jegenei plébánia tulajdonában tehát nem egy 1484-ben megjelent ritka nyomtatvány volt, hanem néhány füzet a nagy példányszámban megjelent 1771-es aprónyomtatványok valamelyikéből. Egy 1484-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatványt Bartalis minden bizonnyal az első helyen mutatott volna be a plébániai könyvtár raritásai közül, még akkor is, ha azt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezi fel. Ehelyett az 1771-es nyomtatványokból azok tartalmának összemosásával, személyes érdekeinek és becsvágyának megfelelően, koholt egy soha nem létezett 15. századi unikumot. Lábjegyzetben mintegy mutatványként közölte az *Új ének* első négy sorának archaizált változatát, s a végére odaillesztette az „etc.” rövidítést. Ez a szintén árulkodó rövidítés sem Bartalis leleménye: megtalálható mindegyik 1794 előtt megjelent *Rövid tudósításban*, s a szakaszonként ismétlődő refrén jelzésére szolgált.

A szövegarchaizálás Bartalis-féle teljesítménye szembesíthető az egykorúan rendelkezésre álló szövegekkel.¹¹⁴ Ezt az összevetést többen elvégezték. A cantilena minden szavát megvizsgálták – grammatikai érvek alapján például Szilády Áron¹¹⁵ – eredménytelenül. Régi magyar szövegből továbbra sem került elő a „genche” (kincse) szóalak és a legkorábbi magyar nyelvemlékekből továbbra is hiányzik az aposztróf (mel’et, nag’) használata.

A vizsgálatba újonnan bevont könyvészeti, kultusz- és kultúrtörténeti megfigyelések egyértelművé teszik, hogy Bartalis szöveggközlése szándékos koholmány.

¹¹¹ 51, 56. jegyzet.

¹¹² 63. jegyzet.

¹¹³ *Brevis Notitia [...]*. Viennae, 1771. J. Th. Trattner.

¹¹⁴ Vö. pl. PRAY: *i. m.* (7. jegyzet) 253–260.

¹¹⁵ SZILÁDY: *i. m.* (33. jegyzet).

Tudatos megtévesztés egy olyan időszakból, amikor folyamatosan napirenden volt a régi magyar nyelvemlékek keresése. A cantilena archaizált négy sora beilleszthető az archaizált magyar irodalmi szövegek tárának legszomorúbb kategóriájába, a tudományos elismertség érdekében koholt „tudós” hamisítványok közé.¹¹⁶ Eleve megtévesztő szándékkal készült, hosszú ideig félrevezette a tudományos közvéleményt, s a rá vonatkozó igazságot Bartalis nem tudta vagy nem is akarta tisztázni. Az utóbbi lehetőség mellett szól a *Notitia* több, érzelmeiktől túlfűtött gondolata, így például a Kalmár-féle ortográfia védelme („Quis poterit prohibere, ne sequamur <non tamen omnibus> orthographiam Cl. Viri Georgii Kalmár [...]”), a nyelvújítás szélsőséges megítélése és saját alaptanulmányainak bemutatása az „imbutus Litteris” kifejezéssel.¹¹⁷ Az sem zárható ki, hogy mindezek a megnyilatkozások és maga a cantilena Bartalis elmezavarának kezdeti tünetei voltak.

Bartalis Antalt egészen más elképzelés vezette, mint Csokonai Vitéz Mihályt, aki néhány évvel a *Notitia* megjelenése után a komikum, a vígeposzi szatíra (eposzparódia) fokozása érdekében archaizált magyarságú szövegeket illesztett a *Dorrottya* négy része elé.¹¹⁸ A marosvásárhelyi születésű Literáti Nemes Sámuel 19. század első fele kódex- és nyelvemlék-hamisítványai¹¹⁹ mellé állítható Bartalis-féle szöveghamisítás részletesebb megismerésére kicsi az esély.¹²⁰ S bár Bartalis „jádzi elmé”-je továbbra sem „szóaltatható” meg, a koholmány hátterében álló motívumok jól felismerhetők.

¹¹⁶ Az irodalmi koholmányokhoz l. még, FARRER, James Anson: *Literarische Fälschungen*. Mit einer Einführung von A. Lang. Leipzig, 1907.

¹¹⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 6, 85, 36.

¹¹⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények. IV. 1797–1799*. Sajtó alá rend., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 687, 696, 700, 707, 740–741.

¹¹⁹ Vö. KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. Gondolat Kiadó, 248–259, 260–275.

¹²⁰ Sokan próbálkoztak, még az 1970-es években is, például Literáti Rohonci kódexének megfigyeltével. Vö. *Tárgyak emlékezete. [Bevezető.]* In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000 március 17 – szeptember 24. Bp. 2000. 425, 449–453; KELECSÉNYI: *i. m.* (119. jegyzet).

ÉVA KNAPP

Contributions au problème des archaïsmes linguistiques de la fin du 18e siècle*Les rapports d'histoire d'idées d'un imprimé de langue hongroise supposé à tort de l'année 1484*

L'étude s'occupe du travail du curé de Jegenyé, Antal Bartalis, paru en 1794, falsification et archaïsation de textes. Selon Bartalis, le texte complet d'une quatraine, d'une cantilène a été imprimé à Nümburg en 1484, attachée à une oration de langue hongroise. L'étude présente, différemment à la littérature spéciale antérieure implante le problématique du texte en vers dans un cercle d'interprétation plus large que celui de l'examen bibliographique. Les données historiques, et d'histoire de civilisation peuvent offrir une réponse à la question, comment la communication de Bartalis avait pu, longtemps, tromper la confiance de l'opinion publique scientifique, pourquoi avait-on accepté l'existence de l'imprimé, et comment pouvait-on mener des discussions de ce sujet pendant plus de 150 ans.

Les observations récemment y entraînées rendent manifeste le caractère volontaire de la falsification de l'édition de texte de Bartalis. Falsification consciente d'une telle période, ou la recherche des monuments anciens de langue hongroise était continuellement à l'ordre du jour. Les quatre vers de la cantilène peuvent être introduits dans la catégorie la plus triste des textes littéraires hongrois archaïsés, dans celle des falsifications conscientes, créées, en vue d'une reconnaissance scientifique de leurs „auteurs.”